

Bi-quarterly Scientific Journal of "Religion & Communication"
Vol. 32, No. 1, (Serial 67), Spring and summer 2025

Research Article

doi: 10.30497/rc.2025.247182.2072

OPEN ACCESS

Received: 2024/10/20

Accepted: 2025/06/03

The possible impact of the community and culture of Nasseri on the evolution of Zainab in the handle of writing handwriting referral

Somayeh Salimi[—]

Moslem NadAlizadeh[—]

Abstract

How to change the Zinab in the handle of writing the Naseri period of affairs under the influence of the social and cultural conditions of that time is the main purpose of this article. Utilizing the cultural themes of Nasseri period in the linear manuscript of the time it increases the stories and expression of Zinab and growth like this is a reliant statistical to the true sample of their community women. Diverse performance to Zinab reveals in the critical and tragic moments of how possible Zinabs likely impact of the community and the culture of Nasseri. Cinders and linear manuscripts left from the Nasser period of the reliable resources in the discovery of how the reflection of the terms and the Zenabs change. The main question of this article is to how the Zinabs process of a migrated womans suit proportional to social and cultural events as well as the main hypothesis to the impact of social and cultural contracts on the diversity and daynamics of yarge like yields based on intraocular and textual features in Nasserres training. The findings of this paper will be analyzed by qualitative conent analysis using library resources and linear manuscripts of Nasseri period. The time rang of research is discovered by the Nasseri period and the spatial range of the relevant manuscript of the government

Keywords: Zinab, Community, Culture. Dynamism, Government Drawing.

— Master of Dramatic Literature, Department of Art, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, I.R.Iran (Corresponding author).

somayehsalimi8150@gmail.com

0009-0009-5985-6931

— Assistant Professor of Persian Language and Literature of International University of Ahl Bit, Tehran, I.R.Iran.

Nadalizadeh@abu.ac.ir

0000-0002-3545-4083

تأثیر احتمالی جامعه دوره ناصری بر تحول شبیه زینب در نسخ تعزیه تکیه دولت

سمیه سلیمی*

مسلم نادعلی زاده**

چکیده

چگونگی دگرگونی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری، تحت تأثیر شرایط اجتماعی و فرهنگی آن زمان، هدف اصلی این مقاله است. بهره‌گیری از دست‌مایه‌های فرهنگی دوره ناصری در نسخ دست‌نوشته آن زمان، سبب افزایش داستانک‌ها و بیانگر رشد شبیه زینب و عبور شبیه یادشده از ایستایی تمثیل‌وار به نمونه‌ای حقیقی از زنان جامعه خویش است. چگونگی کارایی گوناگون شبیه زینب در لحظه‌های بحرانی و غم‌بار، تأثیرپذیری احتمالی شبیه زینب را از اجتماع و فرهنگ دوره ناصری آشکار می‌کند. سندها و نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه به‌جا مانده از دوره ناصری، منابعی با اعتبار در کشف چگونگی بازتاب شرایط یادشده و تحول شبیه زینب است. داده‌های این تحقیق به روش تحلیل محتوای کیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و نسخ دست‌نوشته تعزیه به‌جا مانده از دوران ناصری، تجزیه و تحلیل خواهد گردید. محدوده زمانی پژوهش به دوران ناصری «ناصرالدین شاه قاجار» و محدوده مکانی پژوهش مربوط به نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه تکیه دولت «تهران» مربوط است. یافته‌های این مقاله مبنی بر: (۱) تأثیرپذیری نمایش از شرایط جامعه ناصری، (۲) بازتاب دغدغه‌های فرهنگی و اجتماعی بر متون شبیه‌نامه‌ها، (۳) تحول جایگاه زن در دوره ناصری و بازتاب آن بر نقش شبیه زینب قابل بیان است. پرسش اصلی این مقاله به چگونگی روند تحول شبیه زینب از زنی خرافاتی به زنی مبارز، متناسب با رخداد‌های اجتماعی و فرهنگی و همچنین فرضیه اصلی به تأثیر قراردادهای اجتماعی و فرهنگی بر گوناگونی و پویایی کارایی شبیه زینب بر اساس ویژگی‌های درون و برون متنی در تعزیه‌نامه‌های دوره ناصری می‌پردازد. یافته‌های این مقاله به روش تحلیل محتوای کیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری، واکاوی خواهد شد. گستره زمانی پژوهش به دوره ناصری «ناصرالدین شاه قاجار» و گستره مکانی، مربوط به نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه تکیه دولت «تهران» است. مقاله بر اساس نظریه «پویایی شخصیت» از بی‌کرمن نگارش یافته و دلیل انتخاب نظریه فوق هم‌سویی درک و شناخت «بی‌کرمن» از شخصیت با شبیه در نسخ مربوطه و همچنین معرفی سیر تحول و پویایی شخصیت نمایشی بر اساس فرایند مشخصه‌های منحصربه‌فرد است.

واژگان کلیدی: شبیه زینب، اجتماع، فرهنگ، پویایی، تکیه دولت.

* کارشناس ارشد ادبیات نمایشی، دانشکده هنر و معماری، گروه هنر، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول).

somayehsalimi8150@gmail.com

** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بین‌المللی اهل بیت علیهم‌السلام، تهران، جمهوری اسلامی ایران.
Nadalizadeh@abu.ac.ir

مقدمه

بازتاب دست‌مایه‌های اجتماعی و فرهنگی در تعزیه‌نامه‌های دوره ناصری و قراردادن شبیه زینب در مواجهه با قراردادهای مربوطه، سبب خلق روایت‌هایی پویا شده است. اهمیت این پژوهش به آن دلیل است که می‌تواند در شناخت علت‌های مؤثر بر دگرگونی اجتماعی و فرهنگی جامعه، کارآمد باشد. لازم به ذکر است که در این راستا شخصیت تاریخی حضرت زینب (سلام‌الله‌علیها) مدنظر نخواهد بود و صرفاً شبیه زینب در متون مذکور مورد واکاوی قرار می‌گیرد؛ بنابراین محققان می‌کوشند با کاوش شبیه‌نامه‌های مربوطه و تأثیر شرایط اجتماعی / فرهنگی و سیاسی و اقتصادی، بر سیر تحول شبیه زینب از حالت ایستا به پویا با رویکردی بر گفتار و رفتار شبیه زینب به چگونگی تحول جامعه ناصری و تأثیر احتمالی آن بر گوناگونی و گسترش روایت‌های شبیه زینب به شکلی تأثیرگذار بپردازد. منظور و مقصود از تأثیرگذاری شبیه زینب، کارکرد این شبیه / شخصیت در پیشبرد وقایع داستانی و میزان وابستگی رخ‌دادهای نهفته در شبیه‌نامه‌ها به این شبیه و واکاوی آن‌ها در جامعه یادشده است. دستاورد حاصل از این کاوش، گذر شبیه زینب از تمثیل یا به عبارتی دیگر زن وفادار و مطیع، مطابق با عرف جامعه ناصری به واقع‌گرایی حاصل از تحول زنان آن دوره به واسطه تحول‌های فرهنگی و حضور مبارزه‌جویانه آن‌ها در صحنه سیاسی و اجتماعی است. نمادزدایی شبیه زینب توسط مقتل‌نویسان تکیه دولت در روایت‌های مربوطه و توجه به جنبه‌های تراژیک و درنهایت شکل‌گیری و تکوین شبیهی واقع‌گرا بر اساس وقایع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی رخ داده است. اقدام‌های فرهنگی (احداث تکیه دولت و اعزام دانشجو به غرب و آشنایی با درام غربی) در کنار تحول‌های فرهنگی (ظهور زنان شاعر، ترجمه و نشر کتاب) و تأثیری که این موارد بر شعر دوره ناصری و شکل‌دهی شبیه زینب داشتند به دلیل آشنایی با فرهنگ و جایگاه زن در غرب به واسطه ترجمه آثار، سبب برجستگی دغدغه‌مندی‌های اجتماعی زن‌ها، گذر از مفاهیم سنتی و نوگرایی

اخلاقی / اجتماعی راجع به شبیه زینب / زن‌ها شده است. می‌توان با بررسی شرایط اجتماعی / فرهنگی و سیاسی دوره‌ی ناصری، سیر تحول شبیه زینب را از هیئت زن خرافی به زنی مبارز که در جهت احقاق حقوق خویش می‌کوشد، نشان داد. نفوذ ادبیات زن‌ستیز در دوره ناصری بر شبیه‌نامه‌ها حاصل تفکر جامعه و حکومت است. وجود جنسیت‌زدگی در جامعه یادشده و تأثیر آن بر رفتار و گفتار شبیه زینب دلیلی بر اهمیت این موضوع است. نکته دیگر رفتار سیاسی شبیه زینب است که عموماً در این شبیه‌نامه‌ها وجه فرمان‌روایی یافته است. مسئله اصلی این مقاله این است که شبیه زن به‌ویژه، شبیه زینب، می‌توانسته تحت تأثیر تحول‌های فرهنگی و اجتماعی، مانند شبیه مردان، پیش‌رفت و گسترش پیدا کند یا خیر. سیر تحول و دگرگونی شبیه زینب با توجه به نظریه «بی‌بکرمن» مبنی بر تحرک شبیه از ایستایی به پویایی مورد توجه و تحرک نمایشی شبیه زینب بر اساس دگرگونی وی از شناسه‌ای به شناسه‌ای دیگر مورد بررسی قرار خواهد گرفت. طبق نظریه «بی‌بکرمن» شخصیت داستانی را نمی‌توان از محیط خود جدا کرد و صرفاً در رابطه با محیط داستانی مربوطه معنا می‌یابد (فیستر، ۱۳۹۹، ص. ۲۱۲). بنا بر این نظریه مورد نظر با توجه به اهمیت محیط پرورش شخصیت در روایت، آگاهانه یا ناآگاهانه، سبب تمرکز بر عناصر محیطی و جامعه زیسته شخصیت می‌شود.

۱. پیشینه پژوهش

پژوهشی در راستای تأثیر فرهنگ، بر نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره قاجار و دوران دیگر، وجود ندارد؛ لیکن پژوهش «ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران» نوشته حسن ذوالفقاری از اهمیت ویژه‌ای در ترسیم سیمای اجتماعی/ فرهنگی و سیاسی زن‌های دوره قاجار و نمایاندن تفکر غالب جامعه و حکومت راجع به آن‌ها در دوره مربوطه برخوردار است (ذوالفقاری، ۱۳۹۳). پژوهش‌هایی نیز در راستای پیدایش و تکوین تعزیه و انواع آن صورت گرفته است که از مهم‌ترین آن‌ها کتاب «پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی» از

«عنایت‌الله شهیدی» است که به بررسی تعزیه از دوره پیش از قاجار تا سراسر دوره قاجار می‌پردازد. مقاله‌هایی بر اساس کتاب «ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران» به قلم فهیمه حسین‌زاوه با عنوان «بازنمایی نقش زن در ادبیات عامه عصر قاجار» (زرقانی و حسین‌زاوه، ۱۴۰۰). همچنین مقاله «طراحی تحلیل جامعه‌شناختی هوشمندی زنانه «مگر» در داستان‌های عامیانه فارسی عصر قاجار» نگارش یافته است که به بررسی نقش سیاسی زنان در پیش‌برد داستان‌های مذکور می‌پردازد (زنجانی و حسین‌زاوه، ۱۳۹۹). می‌توان به مقاله مشابه دیگر نظیر «محموریت قهرمانان زن در قصه‌های عامیانه» به نگارش حسین بیات (بیات، ۱۳۸۹) اشاره کرد.

۲. روش پژوهش

یافته‌های این مقاله به شیوه تحلیل محتوای کیفی و با استفاده از سندهای کتابخانه‌ای و نسخ دست‌نوشته به‌جا مانده از زمان ناصری و اکاوی شده است. مقاله حاضر به بررسی و کاوش در شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دوره ناصری و تأثیر آن‌ها بر بازتاب سیمای اجتماعی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته دوره یادشده پرداخته است و با توجه به نظریه «بی‌بکرمن» روند تحول شبیه زینب از ایستایی به پویایی در نسخ یادشده مورد کاوش قرار گرفته است.

۳. جامعه آماری و محدوده پژوهش

پژوهش مربوطه از ۱۰ نسخه تعزیه متعلق به دوره ناصری در تکیه دولت بهره گرفته است که عبارت‌اند از: ۱- تب‌کردن حسنین (۱۲۸۵)؛ ۲- خواب دیدن دختر مسلم و خبر قتل مسلم (۱۲۹۲)؛ ۳- دره‌الصف (بی‌تا)؛ ۴- دیر عزیز و شیرین (۱۲۸۵)؛ ۵- شهادت امام حسین (علیه‌السلام) (۱۲۸۹)؛ ۶- شهادت عباس (علیه‌السلام) (۱۲۶۷)؛ ۷- ظُهری (۱۲۹۰)؛ ۸- مسلمان‌شدن شیخ شامی (۱۳۰۰)؛ ۹- نان پختن جناب فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها) (۱۲۹۴) و ۱۰- وفات زینب (سلام‌الله‌علیها) (بی‌تا). متون بی‌تاریخ توسط «محمدتقی معین‌البکاء» نگارش شده که در دوره ناصری زیسته است. پژوهش

حاضر به بازتاب چهره اجتماعی شبیه زینب بر اساس تحول جایگاه نمایشی وی از ایستایی به پویایی در محدوده زمانی «دوره ناصری» و محدوده مکانی «تکیه دولت» می‌پردازد. انتخاب دوره ناصری بدین دلیل است که در این دوره به سبب تحول‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و به طبع آن دگرگونی‌های صورت گرفته در عرصه ادبیات و شعر، همچنین توجه و علاقه ناصرالدین شاه و رجال دولتی به شبیه‌خوانی، تعزیه و متون تعزیه‌نامه‌ها متحول گردیده‌اند؛ بنابراین این پژوهش با بررسی تأثیر شرایط اجتماعی / سیاسی و فرهنگی دوره ناصری بر نسخ تعزیه‌نامه‌های مربوطه شکل می‌گیرد تا چگونگی تأثیر شرایط مذکور را بر سیر تحول شبیه زینب بیان کند. با توجه به دگرگونی‌ها و تحول‌هایی که در اجتماع دوره ناصری و متون این دوره رخ داده است، شبیه‌نامه‌ها نیز متحول شدند و جایگاه شبیه زینب به عنوان شبیه / شخصیت محوری در روایت‌ها پرورش و گسترش می‌یابد. نسخ دست‌نوشته منتخب از مجموعه شبیه‌نامه‌های مربوط به دوره قاجار گزینش شده است که در حال حاضر در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شوند.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. بررسی تأثیر شرایط اجتماعی بر تحول شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه

دوره ناصری

تأثیر شرایط اجتماعی دوره ناصری بر تحول شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته مربوطه با توجه به:

۱- قحطی عمومی، فقر و فساد؛

۲- ایجاد ترس و هراس در جامعه «استبداد»ی،

۳- روابط اجتماعی و فرهنگی بررسی می‌شود؛

بنابراین بازتاب شرایط فوق بر چگونگی تحول و دگرگونی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته مربوطه در دو سطح:

اول: گوناگونی دیدگاه و نگرش مقتل نویس ها راجع به شرایط اجتماعی،
دوم: نوگرایی مورد توجه است.

دسته اول: گوناگونی دیدگاه و نگرش مقتل نویس های دوره ناصری

تفاوت دیدگاه و نگرش مقتل نویس های دوره ناصری از شرایط اجتماعی سبب گوناگونی شبیه زینب در روایت های داستانی شده است. گوناگونی حاصل از شرایط اجتماعی و چگونگی گسترش آن از دیدگاه مقتل نویس ها راجع به شبیه زینب از عوام گرایی در نسخه «ظهری» (محمدباقر معین البکاء، ۱۲۹۰)، خرافاتی در نسخه «خواب دیدن دختر مسلم...» (محمدباقر معین البکاء، ۱۲۹۲) تا سیمای پویای شبیه زینب / زن دوره ناصری که بر آمده از تلاش آنان در راستای دستیابی به حقوق اجتماعی خویش است در نسخه «شهادت امام حسین (علیه السلام)» (محمدتقی معین البکاء، ۱۲۸۹) نمایان است. بازتاب دغدغه های جامعه ناصری در نسخ مربوطه به دلیل گوناگونی دیدگاه و نگرش مقتل نویس ها، می توانسته سبب تغییر و دگرگونی شبیه زینب شده باشد که در ۳ سطح:

سطح اول: تأثیر قحطی و فقر بر شکل دهی شبیه زینب در نسخ دست نوشت دوره ناصری،

سطح دوم: بازتاب استبداد بر عملکرد شبیه زینب،

سطح سوم: بازنمایی روابط اجتماعی - فرهنگی بر شبیه زینب، مورد بررسی قرار می گیرد.

تفاوت نگرش مقتل نویس دوره ناصری با توجه به تنوع احساس / تخیل که حاصل اعتقاد ساده و عوامانه آن ها در مورد شبیه زینب است (شهیدی، ۱۳۸۰، ص. ۵۸۰)، همراه با رویکردهای مذهبی نسبت به زن در کنار دغدغه های روزمره مردمان دوره ناصری نسبت به معیشت و اقتصاد «آب، نان» (کوچک زاد، ۱۳۸۵، ص. ۳۹)، سبب تحول رویکرد و نگرش جدید مقتل نویس و پویایی شبیه زینب شده است.

الف) تأثیر فقر و قحطی بر شکل دهی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری
گرایش مقتل‌نویس‌ها به دغدغه‌های روزانه و بازتاب فقدان بن‌مایه اجتماعی «نان / آب» و پیامدهای حاصل از آن در بستر زندگی روزمره مردم جامعه ناصری در نسخ دست‌نوشته مربوطه می‌تواند سبب گوناگونی و تحول عملکرد شبیه زینب در موقعیت‌های همانند شده باشد. چلکووسکی نیز «شبیه» را در افکار جامعه‌ای که آن را ارائه می‌دهد معنا می‌کند (چلکووسکی، ۱۳۶۷، ص. ۱۳۹). «رضا کوچک‌زاده» در مقاله خود تحت عنوان «تأثر و جامعه» ارتباط مقتل‌نویس‌ها با شرایط اجتماعی را این‌گونه توصیف می‌کند:

«مقتل‌ها که با توسعه روزافزون خویش توانستند زمینه داستانی شبیه‌خوانی را در سده‌های بعد فراهم سازند [...] بیشتر بر اساس تخیل و اعتقاد مقتل‌نویسان و با تأثیر از شرایط جامعه آن زمان نوشته شدند» (کوچک‌زاده، ۱۳۸۳، ص. ۳۷).

بازتاب شرایط اجتماعی در دیدگاه مقتل‌نویس‌های دوره ناصری و تأثیر آن بر شبیه زینب، سبب نگرش تازه این شبیه در متون گوناگون تعزیه‌نامه‌ها شده است و شبیه زینب به‌عنوان شبیهی برآمده از اجتماع آن دوره، واسطه‌ای نمایشی است میان مصائب آن روزگار با مردم زمانه خویش. بن‌مایه اجتماعی «فقر» و «قحطی» و «گرانی نان» در شبیه‌نامه «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۴) آشکارا، قابل مشاهده است. فضای حاکم بر اثر، بیانگر گرسنگی و فقر و دست‌مایه‌هایی چون گرانی، باج‌خواهی، سکوت و ایستایی در برابر ظلم در این اثر نمایان است و تأثیر این شرایط بر شبیه زینب نیز، وی را به سوی پذیرش ظلم و سکوت در برابر ستمگر سوق می‌دهد ازجمله رخ‌دادهای اجتماعی آن زمان، بلوای نان است.

«از حوادث مهمی که پس از روی‌کارآمدن امین‌السلطان در دارالخلافه ناصری رخ داد، موضوع بلوای نان طهران در سال ۱۲۷۷ هجری قمری بود که گفته می‌شود در آن وقت این سال را سال قحطی می‌گفتند. به‌علت کم‌بودن نان و شلوغ‌شدن مغازه‌های

نانوایی که دلیل آن خشکسالی و قحطی و بی‌رونقی کشت و زرع گندم و جو بود مردم دارالخلافة به غوغا برخاستند» (نجمی، ۱۳۶۴، ص. ۱۵۹).

بن‌مایه دیگری که به دلیل اهمیت و تأثیر آن بر شرایط زندگی مردم و بازتاب آن بر گستره اجتماع در نسخ دست‌نوشته مربوطه، بسیار بازگو شده دغدغه «بی‌آبی» است. بازتاب بن‌مایه اجتماعی «آب» و کم‌بود آن از دیدگاه مقتل‌نویس‌های نسخه دست‌نوشته تعزیه‌نامه «مسلمان شدن شیخ شامی» (نسخه شماره ۲۰۴۴۵، ۱۳۰۰) و همچنین تأثیر آن بر نگرش شبیه‌زینب، بیانگر صبر و بردباری در برابر مشکل‌ها است. گفت‌وگوی امام عباد و شبیه‌زینب پیرامون مسئله تشنگی در این نسخه می‌تواند نشان‌گر دیدگاه شبیه‌نامه‌نویس در مورد کمبود آب و ظلم ستمگر باشد.

«مرکزی شدن عنصر طبیعی آب در بسیاری از شبیه‌نامه‌ها می‌تواند ما را بر آن دارد که مقتل‌نویس آن زمان، چگونه به نیازهای جامعه‌اش توجه داشته [...] مقتل‌نویس، آگاهانه یا ناآگاهانه، می‌دانست که تنها نیازی مشترک می‌تواند جامعه او را به جامعه سده‌های گذشته مربوط سازد» (کوچک‌زاده، ۱۳۸۵، ص. ۳۹).

توجه مقتل‌نویس به بیان دغدغه‌های اجتماعی در نسخ دست‌نوشته دوره ناصری و بازتاب کمبود بن‌مایه‌های اجتماعی، توسط شبیه‌زینب در راستای حق‌طلبی، سبب نگرش‌های گونه‌گون مقتل‌نویس‌ها شده است. گاه در برابر بی‌آبی سر تسلیم فرود می‌آورد «مسلمان شدن شیخ شامی»، گاه از بیگانه کمک می‌طلبد «دیر عزیز و شیرین» (عبدالوهاب، ۱۲۸۵) و گاه به پذیرش ظلم تن می‌دهد «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۴).

تحول عملکرد شبیه‌زینب در برابر مسئله فقر و قحطی در نسخ دست‌نوشته دوره ناصری بر اساس دیدگاه و نگرش گوناگون مقتل‌نویس‌ها، روند دگرگونی سیمای اجتماعی شبیه‌زینب را در مواجهه با مسئله فقر از ایستایی «صبر و سکوت» به پویایی «اعتراض و قیام» آشکار می‌کند. صبر و پذیرش ظلم به‌عنوان شناسه سنتی جوامع مستبد

در کنار قیام و اعتراض در مقابل ستمگر، تحول شبیه زینب را از سنت به نوگرایی نشان می‌دهد. حال سیر تحول عملکرد شبیه زینب در برابر مسئله فقر و قحطی «نان / آب» در نسخ دست‌نوشته «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)»، «مسلمان شدن شیخ شامی» و «دیر عزیز و شیرین» مورد بررسی قرار می‌گیرد.

شبیه زینب در نسخه «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)»، کودکی است که شناسه «احترام به بزرگ‌تر و اهمیت خانواده» سبب ایستایی، وی در برابر ستمگرها و ظلم و استیلاي اقتصادی آنها بر زیست‌مایه خانواده شده است. پذیرش بهره‌کشی بیگانه برای به‌دست‌آوردن «نان» به‌عنوان بن‌مایه اجتماعی توسط خانواده و به‌ویژه شبیه زینب، سبب سیمای اجتماعی ایستا و فرمانبردار در شبیه یادشده است. «زینب: ای خدا خدمت کنم از جان و دل / تا نگرדם پیش مادر منفعل» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۴، ۴). همچنین در نسخه «مسلمان شدن شیخ شامی» چهره اجتماعی شبیه زینب به‌سبب شناسه‌های «صبر و بردباری» در برابر ظلم، نمایان‌گر سیمای ایستای شبیه زینب در مقابل مسئله آب است. شبیه زینب، امام عباد را در برابر گرما و بی‌آبی به بردباری دعوت می‌کند؛ لذا عدم تحرک نمایشی شبیه زینب در مقابل ظلم و بی‌عدالتی ستمگر، سکوت و بهره‌مندی از امکانات «سایه دیوار» موجود در مکان روایت برای رفع گرما و مرهمی بر تشنه‌گر است. «زینب: شد آب به ما سراب عمه / شد خانه به ما خراب عمه / کو خیمه به غیر چادر سر؟ / کو آب به غیر شربت صبر؟» (نسخه ۲۰۴۴۵، ۱۳۰۰، ۱). سیر تحول و دگرگونی شبیه زینب از شناسه‌های «سکوت و بهره‌کشی»، «صبر و بردباری» به ویژگی منحصربه‌فرد «قیام در برابر ظالم» در نسخه «دیر عزیز و شیرین» سبب پویایی، وی در روایت مورد نظر شده است. شبیه زینب در نسخه یادشده بعد از عدم پذیرش خواسته خویش «رفع گرسنگی / تشنگی اسراء» توسط اشقیاء چهره‌ای پویا و مستقل می‌یابد. برای ایجاد سایه‌بان به ام‌کلثوم چنین می‌گوید: «زینب: بگیر مقنعه خویش را ز راه وفا / که سایبان بنمائیم بر الم‌زده‌ها» همچنین برای رفع گرسنگی و

تشنگی خانواده، کمک بیگانه را می‌پذیرد «زینب: برو برو که شوی رو سفید در محشر / به نزد جد کبارم جناب پیغمبر» (عبدالوهاب، ۱۳۸۵، ص. ۲). همانندی بن‌مایه‌های اجتماعی در جامعه ناصری و نسخ تعزیه‌نامه‌های آن دوره، می‌تواند نشان‌گر تأثیرپذیری این روایت‌ها از رخ‌دادهای آن زمان «بلوای نان» و «خشک‌سالی» باشد. همچنین کارایی متفاوت شبیه زینب در موقعیت‌های همانند «فقر، قحطی»، می‌تواند تصویرگر قیام زن‌های آن دوره، برای به‌دست‌آوردن حقوق مدنی خویش باشد.

ب) بازتاب استبداد بر گوناگونی کارایی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری

استبداد حاکم بر دوره ناصری به دلیل آشوب‌های داخل کشور که بر اثر بی‌کفایتی سیاست‌مداران پدید آمده بود، نتیجه‌ای جز خشونت ناصرالدین شاه در برخورد با موضوع‌های اجتماعی و ایجاد خفقان در جامعه نداشت. برخورد خشونت‌آمیز با مردم در برابر خواسته‌های معیشتی - اقتصادی، همچون «بلوای نان» و «اعدام‌های مکرر»، «گردن‌زدن دزدان» (نجمی، ۱۳۶۴، ص. ۲۴۷)، باعث رفتار مستبدانه ناصرالدین شاه شد. «شاه جامه سرخ غضب پوشید و با تنبیه کسانی دیگر ترس در دل مردم افکند» (نجمی، ۱۳۶۴، ص. ۱۶۰). فضای حاکم بر شبیه‌نامه‌های دوره ناصری، بیانگر فساد و استبداد دستگاه حکومتی «اشقیاء» در برخورد با خواسته «اولیاء» به‌ویژه شبیه زینب و همچنین یورش به معترض‌ها، چپاول اموال و تعرض به حریم شخصی از پیامدهای رفتار خشونت‌بار حکومت در مقابل جامعه معترض و ایجاد هراس در جامعه ناصری است. نسخه «دیر عزیز و شیرین» و «مسلمان‌شدن شیخ شامی» و «شهادت امام حسین» از نمونه‌های برجسته رفتار خشونت‌آمیز و مستبدانه با شبیه زینب است.

گوناگونی تخیل، احساس و باورهای مقتل‌نویس‌ها در نسخ دست‌نوشته دوره ناصری، سبب تکثر دیدگاه و نگرش شبیه زینب به مسئله استبداد شده است. شبیه زینب در نسخه «وفات زینب» دارای شخصیتی ضعیف و «محافظه‌کار» است. «زینب: ای خدا صدای شمر دون می‌آید / جانم ز تن از خوف برون می‌آید / بسیار من از صدای او

می ترسم / کز شمر همیشه بوی خون می آید» (محمدتقی معین البکاء، ۱۲۸۸، ص. ۱). تفاوت نگرش مقتل نویس راجع به کارایی شبیه زینب در نسخه «غارت خیمه گاه» تصوّر و باوری شجاعانه را به تصویر می کشد. شبیه زینب در برابر شمر و در راستای حمایت از خانواده، شجاعانه ایستادگی می کند «زینب: ایا شمر لعین بی مروت / نمودی خیمه گاه ما چه غارت؟ / بکن رحمی به حال این یتیمان / فراری گشته اند اندر بیابان / اگرچه خون مرا در دل نمائید / در اینجا امشب منزل نمائید» (محمدتقی معین البکاء، ۱۲۸۸، ص. ۱۰). تفاوت در نگرش و دیدگاه مقتل نویس ها به شخصیت شبیه زینب، سبب هویت منحصر به فرد و پویای وی شده است؛ بنابراین می توان بر اساس گونه گونی احساس و تخیل مقتل نویس های دوره ناصری، نسبت به کارایی شبیه زینب در برابر استبداد، تحول شبیه زینب را از شناسه «ترس و ضعف در برابر ستمگر» به عمل «شجاعانه» شبیه زینب بیان کرد. «زینب: ای شمر ز آه و ناله خیرالنساء بترس / از انتقام داور روز جزا بترس» (محمدتقی معین البکاء، ۱۲۸۸، ص. ۸)؛ بنابراین می توان نتیجه گرفت که سیر تحول و دگرگونی شبیه زینب از ویژگی «ترس از شمر» در نسخه وفات زینب به احساس و باور تازه «ترس از خداوند» و «امید به مجازات الهی» رخ داده است.

تأثیر و رهیافت احساس و عواطف امام حسین و شبیه عباس بر افکار شبیه زینب، سبب بروز شبیهی با افکار خداجویانه و تقدیرگرا می شود. «زینب: ما را سر رضاست به خط رضای تو» (محمدتقی شیرازی، ۱۲۶۷، ص. ۱۳). نگرش متفاوت شبیه زینب در مورد مسئله شهادت در نسخه «شهادت عباس» در راستای احساس و تفکر امام حسین (علیه السلام) مبنی بر دستیابی به حق در برابر استبداد و تقدّس شهادت به «ضرورت قیام بر ضد استبداد» و «تسلیم در برابر خواسته خداوند»، این گونه بیان می شود:

امام فرماید:

یا رب گواه باش که در کربلای تو
چون جان به تن خریده‌ام اینک بلای تو
خواهم پی فدای رخت صد هزار جان
ای صد هزار جان مقدس فدای تو
شادم که تن به تیرم ازین دام‌گاه غم
چون مرغ پرها برآورد اندر هوای تو
زین باغ فانیم شده دل‌تنگ هر نفس

چون غنچه می‌دمد به امید لقای تو

(محمدتقی شیرازی، ۱۲۶۷، ص. ۱).

دفاع شبیه زینب از حقوق انسانی «تلاش برای رفاه خانواده» و توجه به فردیت «حفظ حرمت و حریم خصوصی» در نسخ دست‌نوشته یادشده با ساختار سنتی جامعه ناصری در تضاد و بیانگر تحول شبیه زینب از شناسه‌های ساختار سنتی اجتماع برای رسیدن به جامعه نوگرا است. بازتاب بن‌مایه‌های اجتماعی و روزمره دوره ناصری، «فقر، قحطی، استبداد» و بیان افکار نوگرایانه در اجتماع سنتی آن زمان، سبب دوگانگی فضای حاکم بر روایت شده است و به عبارت دیگر شناسه‌های نوگرای «رعایت و احترام به حقوق فردی و عدم اجبار در اجرای خواسته ستمگر» در برابر شناسه سنتی «تقدیرگرایی» در نسخ دست‌نوشته یادشده، سبب دگرگونی ویژگی‌های شبیه زینب از شکل سنتی به شکل نوظهور شده است و در نتیجه خلق شبیه‌های گوناگون زینب از شناسه جامعه سنتی «پذیرش ظلم» در نسخه «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۴) به «ایستادگی و قیام بر علیه ظلم» در نسخه «شهادت امام حسین (علیه‌السلام)» متحول می‌شود.

جدول (۱): رابطه شرایط اجتماعی در تکوین و شکل دهی شبیه زینب

شماره	نسخه	شناسه اجتماعی	بن مایه	ایستا / پویا
۱	شیخ شامی	آب	صبر و بردباری در برابر مشکلات / پاس داری از پیکر شهیدان	ایستا / پویا
۲	نان پختن...	نان	مزدوری کردن و گردن نهادن به خواسته ظالم	ایستا
۳	دیر عزیز و شیرین	گرسنگی / تشنگی	طلب کمک از غیرمسلمان «بیگانه ستیزی» / ضرورت نجات خانواده	پویا

همان گونه که در جدول بالا نشان داده شده است شبیه زینب از صبر در برابر مشکلات در نسخه «شیخ شامی...» به تسلیم شدن در مقابل خواسته ستمگر سوق می یابد و روند تحول، وی در نسخه «دیر عزیز و شیرین» در برخورد با بن مایه های اجتماعی و روی کردی نوگرایانه «نادیده گرفتن مذهب» به ضرورت نجات خانواده از فقر و رنج دگرگون می شود.

پ) روابط اجتماعی و فرهنگی عهد ناصری

ارتباط و نحوه رفتار شبیه زینب در نسخ دست نوشت تعزیه نامه دوره ناصری بیانگر روابط انسانی حاکم بر آن دوره و سبب گوناگونی سیمای اجتماعی وی شده است. روابط اجتماعی دوره ناصری بر اساس اخلاق، عواطف و همکاری مشترک شکل گرفته است. «نسخه مسلمان شدن شیخ شامی» (نسخه ۲۰۴۴۵، ۱۳۰۰)، «دیر عزیز و شیرین» (عبدالوهاب، ۱۲۸۵)، «شهادت امام حسین» (محمدتقی معین البکاء، ۱۲۸۹)، نوعی هم دلی و غم خواری میان مردم به ویژه در مصیبت ها و مرگ و میر، حکم فرما و همچنین تلاش در به حالت عادی برگرداندن روال زندگی غم دیدگان «نسخه ظُهری» (محمدباقر معین البکاء، ۱۲۹۰)، رعایت احترام بزرگ ترها و افراد مسن «نسخه نان پختن فاطمه

زهر (سلام الله علیها)» (محمدباقر معین البکاء، ۱۲۹۴) و معاشرت و روابط میان افراد فامیل و دوستان، «نسخه تب کردن حسنین» (محمدتقی معین البکاء، ۱۲۸۵) از موارد دیگر است (نجمی، ۱۳۶۴، صص. ۵۱۵-۵۱۶)؛ بنابراین روابط اجتماعی دوره ناصری «سنت‌ها و آداب» مردمان آن دوره، دست‌مایه‌ای برای پردازش شبیه زینب شده است. همچنین به دلیل سفرهای ناصرالدین شاه به فرنگ و آشنایی با تفکر غربی، جایگاه شبیه زینب / زن نسبت به روابط سنتی «ضرورت‌ها و اجبارهای اجتماعی» سیمایی پیش‌رو و نوظهور می‌گیرد. روابط اجتماعی و فرهنگی در دو سطح: ۱) تأثیر تحول‌های فرهنگی بر دگرگونی و پویایی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته دوره ناصری و ۲) تأثیر ساختار اجتماعی - فرهنگی بر شکل‌دهی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری، قابل بررسی خواهد بود.

۴-۲. تأثیر تحول‌های فرهنگی بر دگرگونی و پویایی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته دوره ناصری

انقلاب مشروطه بستری تازه برای دگرگونی‌های فرهنگی در عرصه ادبیات «ترجمه، نشر کتاب، رساله‌نویسی و اندرزنامه‌نویسی و ظهور شاعره‌ها»، نشر رسانه «روزنامه‌نگاری» و آگاهی زن‌ها از حقوق مدنی خویش به‌وجود آورد. تأثیر شرایط فرهنگی حاکم در دوره ناصری «نظام پدرسالاری، افکار و عواطف زن‌ستیز، گوشه‌نشینی زن‌ها، تفکر جنسیتی» توأم با تحول‌های فرهنگی «تأسیس روزنامه، نشر کتاب و احداث تکیه دولت» زمینه تحول نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه و اشخاص نمایش ملی به‌ویژه شبیه زینب را فراهم کرده است. سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا سبب آشنایی او با نمایش غرب شد. همچنین به‌سبب این سفرها، پیشرفت‌هایی در عرصه ادبیات (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶، ص. ۹۰) رخ داد که بر تحول شبیه‌نامه‌ها مؤثر بود. اصلاح‌ها در گستره «تحول متون / شبیه زینب» تحت تأثیر دگرگونی‌های فرهنگی دوره ناصری در ۲ بخش: ۱) دگرگونی‌های ادبی و ۲) دگرگونی‌های نمایشی در

پژوهشی مستقل، قابل بررسی خواهد بود. حال به تأثیر تحول‌های فرهنگی در دو سطح: (۱) تأسیس روزنامه، ترجمه و نشر کتاب و (۲) تأسیس تکیه دولت، در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه تکیه دولت می‌پردازیم.

الف) اصلاح‌ها در حوزه‌های گوناگون «تأسیس روزنامه، ترجمه و نشر کتاب»

رساله‌ها و اندرزنامه‌ها بازتاب عقب‌ماندگی اجتماعی و فرهنگی جامعه ناصری بودند که در شبیه‌نامه‌ها به‌ویژه شبیه زینب در سبک زندگی و فرهنگ عامه نمایان است از یک‌سو مهم‌ترین اقدام‌های فرهنگی در دوره ناصرالدین شاه تأسیس روزنامه، ترجمه و نشر کتاب است (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۳، ص. ۱۵۷) و ازسویی دیگر، رساله‌نویسی و اندرزنامه‌نویسی، اندیشه مبارزه با انحطاط اخلاقی نسبت به زنان را بیان می‌کند. اندرزنامه‌نویسی به‌ویژه در دوره ناصرالدین شاه به دلیل گسترش روابط با اروپا، پیش‌رو، و منتقد انحطاط فکری و فرهنگی دوره قاجار است (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶، ص. ۹۰). بنا بر این تحول نظم و نشر فارسی در کنار شناسه‌های غالب بر فرهنگ آن دوره راجع به زن‌ها که سبب ایجاد ادبیات زن‌ستیز در متون ادبی و شبیه‌نامه‌ها شده بود نمایان‌گر روند تحول و بازنمایی شبیه زینب از سنت‌گرایی به نوگرایی است. همچنین تأثیر نظام پدرسالار حاکم بر اجتماع دوره ناصری، سبب ایجاد تفکر حقیرانه نسبت به زن‌ها شده بود. ادبیات زن‌ستیز بر آثار هنری و ادبی دوره ناصری به‌ویژه شبیه‌نامه‌ها غالب بود و «این ادبیات ضد زن و مطایبات زشت همچنان موجب نزول اخلاقی و فرهنگی می‌شوند» (حجازی، ۱۳۸۸، ص. ۴۹)؛ بنابراین تأثیر مثبت این‌گونه متون «زن‌ستیز» زمینه حضور شبیه زینب / زن دوره ناصری را در بستر روایت‌های داستانی / اجتماعی در قالب اعتراض به شرایط موجود دوره ناصری، فراهم کرده است.

ب) تأسیس تکیه دولت

توجه ناصرالدین شاه و سیاست‌مداران به شبیه‌خوانی و متمرکز شدن اجرای نمایش ملی در یک مکان خاص «تکیه دولت» و حضور عمومی مردم در کنار یک‌دیگر، همچنین

حضور تماشاگران خارجی و اروپایی، ضرورت تصحیح نسخ تعزیه را فراهم کرد و سبب تحول متون شبیه‌نامه‌ها و اشخاص تعزیه «شبیّه زینب» شد. می‌توان چنین نتیجه گرفت که شرایط فرهنگی دوره ناصری که بر آمده از سنت‌ها و انحطاط اخلاقی راجع به جایگاه زن است در کنار تحول‌های فرهنگی که موجب تفکر تازه و نوگرایی در ساختار اجتماعی - فرهنگی آن دوره شد، زمینه تحول شبیه زینب را از شناسه‌های سنتی به نوظهور فراهم کرد.

۴-۳. تأثیر ساختار اجتماعی - فرهنگی بر شکل‌دهی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری

کارایی شبیه زینب در برابر هجوم و اعمال استبداد دشمن بر خویش و خانواده، زمینه قیام در برابر ستمگر را در بستر روایت‌های یادشده فراهم می‌کند و ایستایی «تسلیم و پذیرش رهیافت بیگانه» در نسخه «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)» به پویایی «ایستادگی و فرمان‌روایی» در نسخه «غارت خیمه‌گاه» ختم می‌شود. روند تحول و تطوّر شبیه زینب از نسخه خطی «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)» به نسخه «غارت خیمه‌گاه» به واسطه شناسه‌های ویژه «صراحت در بیان خواسته» و «استقلال در کارایی» قابل بررسی است. رهیافت سیاسی و اقتصادی بیگانه‌گان و بازتاب آن در نسخه «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)» می‌تواند، نمایان‌گر شرایط سیاسی آن دوره و تأثیر قراردادهای ناعادلانه تجاری بر زیست‌مایه مردم باشد.

قرارداد تنباکو سبب شد بیگانگان به ایران سرازیر شوند و مردم را به خدمت خود بگیرند که موجب توهین و تحقیر شخصیت زن و مرد ایرانی شد.

راهیابی اقتصادی شبیه «شمعون یهودی» در نسخه «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)» و گرو گذاشتن چادر فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها) در قبال گرفتن آرد و تهیه نان برای خانواده و ردّ آن توسط شمعون و درخواست رسیدن پشم به جای آرد، زمینه‌ای نمایشی برای بازنمایی تأثیر شرایط سیاسی - اقتصادی دوره ناصری بر زندگی مردم و دیدگاه حقیرانه به شخصیت «شبیّه زینب» در برابر بیگانه دارد.

الف) حفظ حریم شخصی / خانواده

حفاظت از حریم خانواده در نسخه «غارت خیمه‌گاه» یکی از ویژگی‌های شبیه زینب است و شبیه یادشده را از جایگاه «صبر و طاقت» در برابر هجوم دشمن به جایگاه سیاسی «فرمان‌روایی» سوق می‌دهد و سبب کارایی غیروابسته شبیه زینب در نگهداری از حریم خانواده می‌شود. «زینب: شما ای کوفیان ناموس دارید / چرا در خیمه‌ها پا می‌گذارید؟ / مگر خوف از صف محشر ندارید؟ / مگر شرمی ز پیغمبر ندارید؟» (محمدتقی معین‌البکاء، ۱۲۸۸، ص. ۹). شبیه زینب در نسخه بالا در قبال هجوم شمر و نادیده گرفتن حریم شخصی خانواده «حمله به شبیه فاطمه عروس و کشیدن گوش‌واره از گوش» در شناسه «صبر و طاقت» بیان می‌شود «زینب: چه حالت است؟ ایا! نو عروس بی‌داماد / ز خون به دست حنا بسته‌ای مبارک باد / فدای گوش تو قربان صبر و طاقت تو / تو زود بیوه شدی مُردم از خجالت تو» (محمدتقی معین‌البکاء، ۱۲۸۸، ص. ۱۰).

نمونه دیگر ویژگی فرهنگی شبیه زینب «تدبیر و چاره‌گری» در برابر بیگانه در نسخه «ظُهری» هنگامی رخ می‌دهد که وی درخواست زن ظُهری برای حضور در عروسی و عدم تمایل به شرکت در مجلس شادی را تنها با برپاکردن مجلس عزاداری برای قاسم امکان‌پذیر می‌داند. کارایی شبیه زینب در برابر بیگانه «زن ظُهری» و اصرار به برگزاری مراسم سوگواری، سبب برجستگی حضور شبیه زینب در حفظ هویت خویش و بیانگر نقش زن در پایداری ساختار اجتماعی و سنت‌ها است. «زینب: مرا تکلیف کن در شور و شینی / که باشد نام عباس و حُسینی» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۰، ص. ۵). «دروغ‌گویی» و «پنهان‌کاری» ویژگی فرهنگی دیگری است که سبب بروز دست‌مایه‌های «ترس از گفتن واقعیت» و «دفع شر و مصیبت» در گفتار شبیه زینب شده است. پنهان کردن واقعیت توسط شبیه زینب به دلیل ترس از آسیب به سکینه و رفع مسئولیت از رخ‌داد شهادت امام حسین و درنهایت، ناتوانی وی از گفتن حقیقت است که بستری نمایشی «ایستا» برای شبیه زینب ایجاد می‌کند. «اشخاص به دروغ متوسل می‌شوند، تا از خود دفع شر کنند و یا از امر نامطبوعی در امان باشند» (نائبیان و برزگر، ۱۳۹۹، ص. ۹) و از این منظر است که کارایی شبیه زینب «ترس» در برخورد با بحران

فاش کردن شهادت امام حسین (علیه السلام) برای سکینه به واسطه دروغ‌گویی و پنهان کردن حقیقت، بُعد فرهنگی به سیمای شبیه زینب بخشیده است. تدبیر به ضرورت سیمای عوامانه «زن» شناسه جنسیتی می‌یابد و در واژه‌هایی چون «مکر»، «حیله» و «ترفند» بیان می‌شود (زنجانی و حسین‌زاوه، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۷).

ب) اخلاق / عواطف و همکاری

سیمای اجتماعی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته دوره ناصری نشان‌گر اخلاق، عواطف و روحیه همکاری در جامعه آن زمان است. روابط انسانی در دوره ناصری بر مبنای سنت و زمینه‌ساز همبستگی، میان مردم شده بود (نجمی، ۱۳۶۴، ص. ۵۱۵). سیر تحول و تکوین شبیه زینب در همکاری با دیگران در راستای نجات و حمایت خانواده در مقابل اشقیاء از شناسه: ۱) «تقدس شهیدان» در نسخه «مسلمان شدن شیخ شامی به، ۲) «تلاش برای زنده ماندن خانواده» در نسخه «دیر عزیز و شیرین» و ۳) «ایستادگی و مقابله با دشمن» در نسخه «شهادت امام حسین (علیه السلام)» سبب سیمایی پویا در شکل‌دهی شبیه زینب شده است.

ایجاد روحیه همکاری در نسخه «مسلمان شدن شیخ شامی» و نجات خانواده در برابر ظلم، چپاول و قتل «شهادت» سبب سیمای پویای شبیه زینب و رعایت اصل اخلاقی «خاک‌سپاری مرده‌گان» نسبت به شهیدان شده است. «زینب: قبر می‌سازم خدا با شور و شین / از برای نوجوان مرگ حسین» (نسخه ۲۰۴۴۵، ۱۳۰۰، ۳). شناسه همکاری بر آمده از احساس و اخلاق اجتماعی شبیه زینب در نسخه «دیر عزیز و شیرین» نیز در راستای نجات خانواده از گرسنگی و تشنگی به نادیده گرفتن باور مذهبی «عدم قبول کمک از غیرمسلمان» سبب همکاری شبیه زینب و شیرین «کنیزک امام حسین (علیه السلام)» در راستای ضرورت نجات خانواده می‌شود «شیرین: مکن تو منع من ای خواهر امام شهید / سکینه را بنگر سوخت از تف خورشید [...] مرخصی تو ستم‌دیده دیار محن / برو کنیزک محزون غم‌رسیده من» (عبدالوهاب، ۱۳۸۵، ص. ۲). نسخه «شهادت امام حسین (علیه السلام)» گونه دیگری از عواطف اجتماعی «همکاری»

شبیه زینب را در حمایت و نجات خانواده از نیروی شقاوت‌مند نشان می‌دهد. «زینب: خدا برادر زینب معین و یار ندارد [...] حسین ز پیش برو صف کشیم از عقب تو» (محمدتقی معین‌البکاء، ۱۲۸۹، ص. ۱۵). فضای اندوه‌بار روایت بالا حاکی از شهادت تمام مردان خانواده در میدان نبرد و تنهایی امام حسین (علیه‌السلام) در مواجهه با اشیاء است. مشارکت شبیه زینب در نبرد و ایستادگی در برابر دشمن صورت متفاوتی از شبیه زینب را بیان می‌کند در نتیجه بن‌مایه اجتماعی همکاری و اتحاد در راستای حفظ خانواده سبب تطوّر شبیه زینب از شناسه «پاس‌داری» به «ضرورت نجات خانواده» و درنهایت کارایی پویای شبیه در میدان «مبارزه با دشمن» می‌انجامد.

پ) هم‌دلی و غم‌خواری در مصیبت‌ها

هم‌دلی و غم‌خواری در مصیبت‌ها سبب پردازش شبیه زینب در سطح «ضرورت و تقدّس سوگواری» شده است. نمونه بارز انعکاس هم‌دلی و غم‌خواری در نسخه «ظُهری» رخ می‌دهد. ضرورت حضور شبیه زینب و خانواده‌اش در عروسی پسر ظُهری، بحران اصلی روایت را تشکیل می‌دهد. نوع برخورد شبیه زینب با غم‌خواری برای خویش و خانواده در برابر شادی و سرور ظُهری، سبب برجستگی نقش شهدا به‌ویژه قاسم می‌شود که ارتباط و شباهت بسیاری با پسر ظُهری دارد و درنهایت سبب تکوین شبیه زینب در بازنمایی شناسه اجتماعی - فرهنگی «تقدّس سوگواری» می‌شود. «مردم نسبت به سرنوشت یکدیگر و حوادثی که بر آنها می‌گذشت بیگانه و بی‌تفاوت نبودند [...] و عملاً اهل محل برای کمک و معاضدت و گرفتن زیر بازوی کسی که دچار ناراحتی و بد بیاری و پریشانی شده بود صمیمانه به پا می‌خاستند» (نجمی، ۱۳۶۴، ص. ۵۱۵).

رهیافتِ عواطفِ سنتی - فرهنگی «غم‌خواری و تلاش برای برگرداندن روال عادی زندگی» در جامعه ناصری و بازتاب آن در نسخ دست‌نوشته یادشده، سبب ایستایی شبیه زینب در برخورد با بحران‌های غم‌بار شده است. همچنین تقدس مراسم سوگواری در نسخه «دره الصدف» در برخورد شبیه زینب با دره الصدف به‌عنوان

ضرورتی در راستای مصیبت‌های رخ داده، توسط اشقیاء مطرح می‌شود:

«زینب: سه روز نعل حسین در زمین کرب و بلا / فتاده بود در آن عین شدت گرما / کسی نبود که نعلش ز خاک بردارد / کفن نموده تنش را به خاک بسپارد [...] اگر بتوانی ای محزون افکار / شوی بر بی‌کسان امشب مددکار / که ما امشب عزاداری نمائیم / به حال کشته‌گان زاری نمائیم» (محمدتقی معین‌البکاء، ب ۳).

ت) رعایت احترام بزرگ‌ترها

تأثیر شناسه اجتماعی رعایت احترام بزرگ‌ترها در جامعه ناصری سبب رویکرد ایستای شبیه زینب در برابر دغدغه‌های اجتماعی در نسخ دست‌نوشته شده است. نسخه «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)» این شناسه اجتماعی - فرهنگی را این‌گونه بیان می‌کند: «زینب: مادر مکن جانم غمین / دستت شده پُر خون بین / بگذار با حال حزین / مزدوری شمعون کنم» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۴، ص. ۳). دست‌مایه برجسته این متن «ضرورت رعایت احترام بزرگ‌ترها» در مقابل شناسه «بیگانه‌ستیزی» در نسخ دست‌نوشته دوره ناصری، سبب گسترش رویکرد مذهبی شبیه زینب «ضرورت مسلمان شدن» شده است. تن دادن به درخواست «شمعون یهودی» به‌مثابه مزدوری کردن، شبیه زینب را در جایگاه ایستا معرفی می‌کند.

ث) هم‌نشینی و دیدار میان اقوام / فامیل

شناسه اجتماعی هم‌نشینی میان اقوام در نسخه «تب کردن حسنین» بیانگر روابط انسانی در ساختار اجتماعی دوره ناصری همراه با شرایط اجتماعی آن دوره «فقر، کمبود آرد» و آداب نذر برای بیماران، خیرات و دعا برای شفاعت سبب شکل‌دهی هویت فرهنگی شبیه زینب شده است. اجرای مراسم افطار، نذر و خیرات به‌عنوان کنش اجتماعی توسط خانواده و برآورده شدن دعای شبیه زینب برای شفاعت حسنین، بیانگر رهیافت و قدرت شبیه زینب در روایت است. «خیرات کنش اجتماعی است که سازوکار قدرت را نشان می‌دهد» (نجمی، ۱۳۶۴، ص. ۱۴۰). شبیه زینب در نسخه «تب کردن حسنین» از بن‌مایه‌های تکراری رها شده و به پویایی «کمک به فقیران» برای بازگو کردن شرایط اجتماعی آن زمان سوق می‌یابد.

ج) آداب و رسوم و اعتقادات مردمان جامعه ناصری

باورها و آداب و رسوم بیان شده از زبان شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته یادشده از طریق چگونگی شیوه زندگی زن‌ها و برآمده از تفکر «خوارداشت زن» در دوره ناصری است. شبیه‌نامه‌نویسان در معرفی شخصیت‌های مذهبی علاوه بر بهره‌گیری از روایت‌های تاریخی، اعتقادات و باورهای عامه را هم درباره قهرمانان تعزیه مورد توجه قرار دادند (شهیدی، ۱۳۸۰، ص. ۳۶). شبیه‌نامه «خواب دیدن دختر مسلم و خبر قتل مسلم» دارای زمینه فرهنگی - اجتماعی راجع به باور اجتماع درباره پست و حقیر بودن جایگاه زن است که در بخش اوهام و خرافات به آن پرداخته خواهد شد.

رخداد «فرستادن طفلان به میدان نبرد» در نسخه شهادت علی اکبر با بهره‌گیری از بن‌مایه‌های فرهنگ عامه دوره مربوطه، توسعه می‌یابد. شبیه‌نامه‌نویس با بهره‌مندی از آداب «بدرقه‌کردن مسافر و حمایل کردن قرآن» زمینه نمایشی مناسبی جهت پردازش هویت شبیه زینب ایجاد می‌کند. خلعت دوختن شبیه زینب برای طفلانش و راهی کردن آن‌ها به میدان نبرد در کنار بدرقه‌کردن علی اکبر و فرا خواندن اهل بیت به همراهی او موجب گسترش داستان و گوناگونی بن‌مایه‌های فرهنگی مورد نظر، شده است (میرزا اسدالله خان، ۱۲۸۳، ص. ۳).

شبیه‌نامه «ظُهری» دیگر نسخه‌ای است که توجه به آداب و رسوم، سبب توسعه دست‌مایه‌های فرهنگی شبیه زینب شده است. گسترش داستانی در این نسخه با دست‌مایه قرارداد رسم و آداب «دعوت گرفتن از هم‌سایه برای عروسی» فرصتی برای پرداختن به افکار و شخصیت «شبیه زینب» را فراهم کرده است. قرارداد موقعیت‌های متضاد غم و شادی در کنار هم، نگرش و احساس شبیه زینب را در برخورد با موضوع داستان مشخص می‌کند (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۰، ص. ۵).

شبیه زینب در نسخه «ظُهری» دارای مضمون «تقدّس و پایبندی به سوگواری و نکوهش شادی و سرور» است و بهره‌گیری از آداب «دعا طبق ارتباط با دیدن خیر و فایده» (شهیدی، ۱۳۷۱، ص. ۵۵۶)، دعا و نفرین در نسخه ظُهری، توسط شبیه زینب، بیانگر وابستگی ساختار اجتماعی دوره ناصری به قدرت است. آرزوها و دعا‌های جاری

در جامعه ایرانی وابسته به قدرت است. دعای شبیه زینب در نسخه بالا برای عروسی پسر ظُهری («زینب: نگردي کاش از عیشت تو محروم») (محمدباقر معین البکاء، ۱۲۹۰، ص. ۶) و بازآمدِ عدم پذیرش دعوت عروسی از سوی شبیه زینب و زن‌های دیگر روایت («زینب: برو خواهر رضا کن اُم کلثوم [...] ولی برو به سکینه سخن بکن اظهار / مگر رضا شود آید به عیش با دل زار [...] زن ظُهری: نمود ای مرد! زینب ناأمیدم / نکرد از لطف و احسان روسفیدم / اگر راضی کنی زین‌العبا را / یقین راضی کنی از خود خدا را») (محمدباقر معین البکاء، ۱۲۹۰، ص. ۶)، سبب هدایت و برجستگی شناسه سنتی قدرت مردان در فرهنگ و جامعه دوره ناصری است.

گسترش داستانی و گوناگونی شناسه‌های شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته دوره ناصری، علاوه بر آداب و رسوم به سبب بهره‌گیری از باورها و اعتقادهای متداول مردم آن زمان نیز رخ داده است؛ بنابراین نمود خصیصه‌های فرهنگ عوام، مسائل و مصائب حاصل از شرایط اجتماعی - سیاسی حاکم بر مردمان دوره ناصری «تهران» باعث گوناگونی شبیه زینب در بیان شناسه‌های بی‌مانند اجتماعی - فرهنگی و تحرک نمایشی، وی به‌سوی ترسیم جایگاه شبیه زینب در بیان کارایی بن‌مایه‌های فرهنگی «جهل، خرافات، خوارداشت زن» شده است.

«کارکردهای عمومی و فرهنگ عامه در سه زمینه مطرح بوده است: جهالت مردم، خرافات عمومی و ارزش‌گذاری منفی رفتار و عملکرد حکومت» (بی‌نا، ۱۳۹۲، ص. ۵۱۲).

چ) خرافات و اوهام

شناسه‌های خرافی در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری سبب گسترش و گوناگونی هویت شبیه زینب شده است. شبیه زینب در نسخه «خواب دیدن دختر مسلم و خبر قتل مسلم» دارای ویژگی خرافی است که نمایان‌گر باورها و اعتقادهای جامعه ناصری راجع به جایگاه زن است. «محیط اجتماعی تأثیر مستقیم در ایجاد و پرورش خرافات دارد» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴، ص. ۱۹). شبیه زینب در نسخه بالا برای دل‌داری دادن به دختر مسلم که از خواب شهادت پدرش بی‌تابی می‌کند، خواب او را به دلیل

زن بودنش نادرست می‌داند. بازتاب نگرش شبیه‌نامه‌نویس‌های دوره ناصری راجع به شبیه زینب در این اثر نمایان‌گر تفکر غالب جامعه در خرافاتی‌بودن زن است.

«در دوره قاجار، اکثریت جامعه ایرانی بهره‌ای از سواد نداشتند؛ می‌توان گفت، این اکثریت هیچ‌گونه وسیله‌ای برای پرورش و رشد فکری و جهان‌بینی نداشتند و دنیای آنها محدود به حصار محکم و استواری بود که اساس آن از معتقدات عمومی تشکیل می‌شد که عمدتاً شامل خرافات و اوهام بود» (بی‌نا، ۱۳۹۲، ص. ۵۰۰).

باورهای اجتماعی و خرافی از زبان شبیه زینب در نسخه یادشده در بیان نامبارکی گریه پشت سر مسافر («زینب: که عزیز کس رود به سفر / نزنند از غمش به سینه و سر [...] گریه در خواب شادمانی اوست / ناله و اشک کامرانی اوست» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۲، ص. ۳)) و بازتاب وارونه خواب و باطل شدن خواب با خون («زینب: جان عمه مگیر غم در دل / که شود خواب‌ها ز خون باطل» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۲، ص. ۴)) بیان شده است. همچنین ذوالفقاری باورهای اجتماعی را چنین تعریف می‌کند:

«باورهایی که جنبه اجتماعی دارند، افکار مرسوم و احساسات غیرمنطقی که گروه زیادی در جامعه به آن‌ها اعتقاد دارند و بدان پایبند هستند» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴، ص. ۲۲).

اعتقادهای خرافی جنسیت‌زده، شبیه زینب را در سراسر روایت به‌عنوان نماینده فرهنگ عامه و طرز فکر مردم آن دوره در مورد زن‌ها معرفی می‌کند. «زینب: چپ بود جمله خواب زن یکسر / خواصه خواب تو ایضیاء بصر» (محمدباقر معین‌البکاء، ۱۲۹۲، ص. ۴). نگرش حقیرانه به شبیه زینب / زن در روایت بالا، نمایان‌گر نوع خوانش جامعه و مقتل‌نویس‌های دوره ناصری به جایگاه زن و همچنین تحت تأثیر افکار نوگرایانه، انتقاد از تفکر جنسیت‌زده نسبت به زن است.

«جنسیت، نظامی از عادات اجتماعی است که مردم را به‌گونه‌ای متفاوت شکل می‌دهد و روابط نابرابری را ساماندهی می‌کند» (علی‌زاده بیرجندی، ۱۳۹۹، ص. ۹).

شبیه زینب از یک‌سو معرف سیمای زن در اجتماع دوره ناصری و از سوی دیگر به

دلیل بُعد تاریخی - دینی در جایگاه بیان اعتراض به رفتارها و اندیشه مردم زمانه قرار می‌گیرد به واقعیت پیوستن خواب دختر مسلم، اعتراضی به جنبه‌های جنسیتی حاکم بر زن‌ها و خرافاتی بودن آن‌ها است. گسترش داستانی در این اثر به سبب بهره‌مندی از فرهنگ عامه و اندیشه‌های خرافاتی جنسیت‌زده، شبیه زینب را دارای وجه گوناگونی می‌کند. در نتیجه، بهره‌مندی رخدادها از آداب و رسوم و باورهای عامیانه دوره ناصری سبب گسترش روایت‌ها و تحول شبیه زینب از شناسه‌های خرافاتی می‌شود. جایگاه و مرتبه شبیه زینب در سامان‌دهی به امور و حل و فصل بحران‌ها در بستر روایت، بهره‌گیری از خرافه و اوهام را به منظور بهبود شرایط و رهایی از بحران‌های احتمالی مورد استفاده قرار می‌دهد.

دست‌مایه «خوارمایگی زن» از جمله باورهای فرهنگی و اجتماعی جامعه ناصری است. بخشی از نظام تعلیمی اندرزنامه‌ها موقعیت و جایگاه زنان را این‌گونه تعریف می‌کند: «در نظام تعلیمی پندنامه‌ها (اگر نظامی داشته باشد) بنیاد خانواده پایگاه محترم و معتبری دارد. پدرسالار است، زن و فرزند بنده و فرمانبردار؛ البته از مقام اجتماعی زن و حقوق انسانی خبری نیست» (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶، صص. ۲۰-۲۱). شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته یادشده به عنوان زنی مهربان، فداکار، مسئولیت‌پذیر، فرمانبردار و رهبر معرفی می‌شود؛ اما هیچگاه نفوذ و قدرت شبیه مرد را نمی‌یابد. «آنچه انکارناپذیر است این است که حماسه در زنان به چشم انسان‌هایی ناتمام می‌نگرد» (سرامی، ۱۳۸۸، ص. ۶۹۳). باور شبیه زینب به خوارداشت زن در نسخه «خواب دیدن دختر مسلم...» بازتابی از زمینه اجتماعی و فرهنگی دوره ناصری است که حاصل تفکر اجتماع نسبت به نادرستی رفتار و افکار زن است به طوری که در نسخ دیگر این خواری به دست‌مایه‌هایی چون «تدبیر و چاره‌گری» تحول می‌یابد. باورها و اعتقادهای شبیه زینب در نسخه بالا، سبب ایستایی وی شده است. همچنین اعتقادهای خرافاتی شبیه زینب در مورد خواب دیدن زن‌ها و نادرستی رفتار و افکار آن‌ها، سبب عدم تحرک وی برای حل بحران پیش‌رو «شهادت مسلم» با رویکرد منطقی «دعوت به صبر و بردباری» شده است.

«باورهای غلط، کارایی، اعتماد به نفس و حرکت را از فرد سلب می‌کند و موجب انفعال وی می‌شود» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴، ص. ۱۵).

بنا بر آنچه از شرایط فرهنگی دوره ناصری بیان شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که بهره‌مندی از بن‌مایه‌های فرهنگی، زمینه گسترش داستانی نقش شبیه زینب را در نسخ تعزیه‌نامه‌ها فراهم می‌کند؛ بنابراین سبب افزایش نقش و گفتار شبیه مربوطه و محوریت وی در روایت‌ها شده است و هم‌سو با تحول‌های فرهنگی و اجتماعی که به آن‌ها اشاره شد، سیمایی تازه و نو می‌یابد. به عبارتی دیگر شبیه زینب از بن‌مایه‌های فرهنگی و اجتماعی مانند: «خرافه‌گری، تقدیرگرایی، سکوت در برابر ظلم و...» به بن‌مایه‌های بدیع «واقع‌گرایی، پرسش‌گری و تلاش برای احقاق حقوق فردی و مدنی خویش و خانواده و...» تحول می‌یابد.

۴-۴. تأثیر نوگرایی

تأثیر نوگرایی در دوره ناصری در مقابله با سنت، شبیه‌های گوناگون زینب را در نسخ دست‌نوشته آن زمان شکل می‌دهد. سنت در جامعه ناصری «خانه‌نشین و زندانی‌کننده زنان بوده است» (حجازی، ۱۳۸۸، ص. ۳۲۰). نوگرایی نیز چنانچه از آثار نویسنده‌های آن دوره برمی‌آید در قالب اعتراض و هنجارشکنی زنان گسترش یافته است؛ بنابراین سنت «خرافات، گوشه‌نشینی، وابستگی به مردان، خدمت به خانواده، باور به جایگاه حقیرانه زن» و نوگرایی «اعتراض، مخالفت با اجبار، صراحت در بیان خواسته، استقلال در کارایی» با توجه به شناسه‌های اجتماعی - فرهنگی مربوط به جایگاه زن در دوره ناصری قابل بررسی است. شبیه‌های زینب با رویکرد افکار و اعتقادهای سنتی یادشده در قالب شبیهی خرافی «خواب دیدن دختر مسلم...»، وابسته «مسلمان شدن شیخ شامی» (نسخه ۲۰۴۴۵، ۱۳۰۰)، ضرورت خدمت به خانواده «نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها)» در کنار شبیه‌های نوگرای زینب در قالب شبیهی معترض «شهادت امام حسین (علیه‌السلام)»، صراحت و عدم پذیرش اجبار «دیر عزیز و شیرین» و استقلال در کارایی «غارت خیمه‌گاه» در نسخ دست‌نوشته دوره ناصری گسترش می‌یابد.

سنت آغاز حضور زنان در تغییرات اجتماعی از شرکت در دادخواهی‌ها، تظلمات و تظاهرات عمومی برای به دست آوردن حداقل معیشت، صراحت در بیان خواسته‌ها، شورش و جنگ ایجاد شده است (حجازی، ۱۳۸۸، ص. ۳۲۱).

طرفداران سنت از جمله رهبران مذهبی و برخی از رجال سیاسی مانند «مستوفی الممالک» سهم مهمی در شرایط اجتماعی دوره ناصری داشتند. «او را به نوعی می‌توان نماینده رجال سنتی دانست که هیچگاه به تغییرات صورت گرفته روی خوش نشان نداد» (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۳، ص. ۲۰۴). توصیف شرایط زن‌ها در دوره قاجار از زبان «الیز ساناساریان» چنین بیان شده است:

«زن و مرد در جامعه از یکدیگر جدا بودند [...] این جداسازی فقط محدود به خانه نبود زنان حتی به لحاظ حقوقی و قانونی، وضعیت بدتری داشتند. شوهر می‌توانست هر موقع بخواهد همسرش را طلاق دهد و می‌توانست بیش از یک همسر اختیار کند [...] مخالفت با هر کدام از این قوانین، الحاد و مخالفت با اسلام تلقی می‌شد [...] شرایطی چنین نابرابر همراه با نوعی پذیرش درونی شده در زنان، هرچه بیشتر تقویت می‌شد و آنان را به گردن نهادن و عدم اعتراض به وضعیت خود تشویق می‌کرد. اکثر زنان، به فرودستی و جنس دوم بودن خود گردن نهاده بودند و باور داشتند که این سرنوشت آن‌هاست [...] روشنفکران به عبث کوشیده بودند تا از طریق دربار قاجار به اصلاحات محدودی دست بزنند؛ اما در این کار شکست خوردند. هر وزیری که تلاش می‌کرد تا ایران را مدرنیزه کند از سوی طرفداران قدرتمند وضعیت موجود، به خصوص رهبران مذهبی، از صحنه سیاست کنار گذاشته می‌شد» (ساناساریان، ۱۳۸۴، صص. ۳۰-۳۳).

طبق آنچه در بالا بیان شد می‌توان چنین نتیجه گرفت که اعمال افکار و اعتقادهای سنتی جامعه ناصری راجع به زن در قالب قانون و ضرورت عمل به آن به واسطه رهیافت مذهب در جامعه، سبب تسلیم زن‌ها در برابر قراردادهای سنتی و پذیرش جایگاه حقیرانه خویش شده است؛ بنابراین تقابل سنت و نوگرایی در نسخ دست‌نوشته دوره ناصری که برآمده از شرایط جامعه است، روند تحول و دگرگونی شبیه زینب را

از شناسه‌های سنتی به نوظهور بیان می‌کند. در این راستا، کوشش نویسنده‌های نوگرایی دوره ناصری در روند این تحول و گرگونی مؤثر بود.

سال‌های پایانی حکومت ناصری در خارج از ایران نویسندگانی چون آخوندزاده و میرزا ملکم‌خان و میرزا آقا کرمانی که با فرهنگ غرب آشنایی بیشتری داشتند، چاره این اوضاع نابسامان را در برچیده شدن حکومت استبدادی و مشارکت مردم در امور حکومت دانستند و خواهان دگرگونی اساسی و بنیادین به شیوه غربی بودند و در داخل ایران، گروهی دیگر خواهان حفظ دستاوردهای سنتی و مفاهیم مذهبی و اعتقادی بودند. متون عهد ناصری به این منوال، میدان مبارزه میان سنت‌گرایان و تجدّدخواهان شد. کشمکش میان این دو نیرو باعث گردید که در آن دوران جامعه و ادبیات در اثر تقابل میان این دو طرز فکر از یک پارچگی جامعه سنتی خارج شود و به دوران گذار قدم بگذارد (عاملی‌رضایی، ۱۳۸۹، صص. ۵۷-۶۰).

جدول (۲): رابطه بن‌مایه‌های فرهنگی در تکوین و شکل‌دهی شبیه زینب

شماره	نسخه	شناسه فرهنگی	ایستا / پویا	توضیحات
۱	خواب دیدن دختر مسلم...	خرافه	ایستا	انتقاد به خرافات و خوارداشت زنان
۲	ظُهری	دروغ	ایستا	سرپوش گذاشتن بر التهاب‌های درونی جامعه / جلوگیری از آسیب‌های احتمالی
۳	نان پختن فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها) (س)	جهل	ایستا	پذیرش خواسته بیگانه بدون دلیل و برهان / مزدوری کردن
۴	شیخ شامی / ظُهری / شهادت علی‌اکبر (علیه‌السلام)	آداب و رسوم	ایستا	بهره‌مندی از آداب جشن و سرور در موقعیت تراژیک روایت «تضاد خوشی / ناخوشی»
۵	دیر عزیز و شیرین / ظُهری / نان پختن... / شهادت امام حسین (علیه‌السلام)	دین / مذهب	ایستا / پویا	بیگانه‌ستیزی / ضرورت مسلمان شدن / ضرورت نجات خانواده

جدول فوق تأثیر بن‌مایه‌های فرهنگی بر دگرگونی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری را نشان می‌دهد که برآمده از شرایط اجتماعی - فرهنگی آن دوره است و بیانگر آشوب‌های داخلی کشور و آشفتگی‌های حاصل از شرایط یادشده در بستر اجتماع سنتی، متناسب با جایگاه حقیرانه زن آن دوره، سبب ایستایی و گسترش آن بر هویت شبیه زینب، نمایان‌گر غلبه بی‌مایه‌های فرهنگی بر کارایی، وی است؛ بنابراین بن‌مایه‌های فرهنگی در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری «شبیه زینب» در نتیجه پویایی جامعه ناصری از سنت به نوگرایی رخ داده است.

نتیجه‌گیری

سیر تحول و گوناگونی شبیه زینب در نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری «تکیه دولت» تحت تأثیر شرایط اجتماعی و فرهنگی، بیانگر دغدغه‌های جامعه مربوطه با روی‌کردی ویژه بر جایگاه شبیه زینب / زن است. همچنین دگرگونی نگرش شبیه زینب متناسب با تحول‌های فرهنگ و اجتماع در آن دوره، دگرگون و از چهره سنتی با شناسه‌های فرهنگ عامه به‌سوی نوگرایی و تغییر، سوق می‌یابد. انتقاد از باور حقیرانه به شبیه زینب / زن توسط مقتل‌نویس / نویسنده، نشان‌گر رویکرد آن‌ها در برابر ادبیات زن‌ستیز و به موجب آن حضور پُررنگ شبیه زینب در روایت‌ها شده است. جدول بالا روند دگرگونی شبیه زینب را از شناسه‌های ایستا و بازآمد که صرفاً بیانگر دست‌مایه‌های مصیبت‌وار است، به‌سوی تحرک و پویایی حاصل از بحران‌های واقع‌گرایی متأثر از شرایط یادشده «انعقاد قراردادهای تجاری به نفع غرب، آشوب‌های داخلی کشور، فقر، استبداد» پیش می‌برد. به عبارت دیگر فرایند دگرگونی شبیه زینب از شناسه‌های سنتی به ویژگی‌های نوگرا و روشن‌فکرانه، حاصل از شرایط مربوطه سبب ایجاد انواع گوناگون شبیه زینب در ۲ سطح: ۱) سنت‌گرا «خرافی، تقدیرگرا، وفادار، صبور، پرستار، مسئولیت‌پذیر و... ۲) نوگرا «واقع‌گرا، تقسیم‌مسئولیت، نادیده گرفتن رویکرد مذهبی در تعامل با مذاهب دیگر، پرسش‌گری، رجوع به عناصر ملی و فرهنگ ایرانی مانند آداب و رسوم و توجه به آیین‌ها، شده است. هدف اصلی این مقاله، یافتن

عوامل مؤثر در تحول و دگرگونی شبیه زینب در نسخ تعزیه دوره ناصری با توجه به شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی آن دوره است. شبیه زینب در نسخ تعزیه اوایل دوره ناصری هویت مشخصی ندارد و تفاوتی بین وی با شبیه‌های دیگر نمی‌توان یافت؛ اما با گذر سالیان و آگاهی از تحولات فرهنگی و ارتباط با غرب و تأثیر تحولات ادبی حاصل از ترجمه و چاپ کتاب، شبیه‌نامه‌نویس‌ها نیز تحت تأثیر قرار گرفتند. در نتیجه این‌گونه دگرگونی‌ها شبیه زینب از ایستایی و انفعال حاصل از تکرار و کلی‌گویی به پویایی و تحرک می‌رسد.

تعارض منافع

نگارنده(های) مقاله بیان می‌دارند که در رابطه با چاپ مقاله ارائه شده به‌طور کامل از اخلاق نشر، از جمله پرهیز از سرقت ادبی، سوءرفتار، جعل داده‌ها و یا ارسال و انتشار دوگانه، پرهیز نموده‌اند و مزایای تجاری در این راستا وجود ندارد و نویسندگان در قبال ارائه اثر خود وجهی دریافت ننموده‌اند. نویسندگان مسئول همچنین بیان می‌دارد که این اثر قبلاً در جای دیگری چاپ نشده و هم‌زمان به نشریه دیگری ارائه نگردیده است. همچنین کلیه حقوق استفاده از محتوا، جداول، تصاویر و... به «فصلنامه» محول گردیده است.

کتابنامه

- آدمیت، فریدون و ناطق، هما (۱۳۵۶). افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار. تهران: انتشارات آگاه.
- بیات، حسین (۱۳۸۹). محوریت قهرمانان زن در قصه‌های عامیانه. نقد ادبی، (۱۱ و ۱۲)، ۸۷-۱۱۶.
- چلکووسکی، پیتر جی (۱۳۶۷). تعزیه (نیایش و نمایش در ایران). ترجمه داود حاتمی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حجازی، بنفشه (۱۳۸۸). تاریخ خانم‌ها (بررسی جایگاه زن ایرانی در عصر قاجار). تهران: قصیده‌سرا.
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۴). باورهای عامیانه مردم ایران. تهران: نشر چشمه.

زرقانی، مهدی و حسین زاوه، فهیمه (۱۴۰۰). بازنمایی نقش زن در ادبیات عامه عصر قاجار. ماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه.

زنجانی، هما و حسین زاوه، فهیمه (۱۳۹۹). طراحی تحلیل جامعه‌شناختی هوشمندی زنانه (مکر) در داستان‌های عامیانه فارسی عصر قاجار. مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، ۱۸(۱)، ۱۰۵-۱۳۰.

ساناساریان، الیز (۱۳۸۴). جنبش حقوق زنان در ایران (طغیان، افول و سرکوب از ۱۲۸۰ تا / انقلاب ۵۷). ترجمه نوشین احمدی خراسانی، تهران: اختران.

سرّامی. قدمعلی (۱۳۸۸). از رنگ گل تا رنج خار (شکل‌شناسی داستان‌های شاهنامه). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

شهری، جعفر (۱۳۷۱). طهران قدیم. تهران: انتشارات معین.

شهیدی، عنایت‌الله (۱۳۸۰). تعزیه و تعزیه‌خوانی. علی بلوکباشی (نظارت علمی)، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

عاملی‌رضایی، مریم (۱۳۸۹). سفر دانه به گل (سیر تحول جایگاه زن در نشر دوره قاجار). تهران: نشر تاریخ ایران.

علی‌زاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۹). عوامل مؤثر بر گزینش الگوهای سبگ زندگی در دوره قاجار. دو فصلنامه علمی - پژوهش‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، (۲).

فیستر، مانفرد (۱۳۹۹). نظریه و تحلیل درام. ترجمه مهدی نصراله‌زاده، تهران: انتشارات مینوی خرد.

کوچک‌زاده، رضا (۱۳۸۵). تناثر و جامعه. تهران: شرکت انتشارات سوره مهر.

کوچک‌زاده، رضا (۱۳۸۹). فهرست توصیفی شبیه‌نامه‌های دوره قاجار. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

موسوی بجنوردی، کاظم (۱۳۹۳). تاریخ جامع ایران (ایران در عصر قاجاریان). جلد دوازدهم، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

نائبیان، جلیل و برزگر، سجاد (۱۳۹۳). رواج دروغ در جامعه ایران عصر قاجار با تکیه بر

دوران ناصرالدین شاه. فصلنامه علمی - ترویجی سخن تاریخ، (۱۹).

نجمی، ناصر (۱۳۶۴). تاریخ عهد ناصری. طهران: انتشارات عطار.

نسخ دست‌نوشته تعزیه‌نامه دوره ناصری «تکیه دولت»:

نسخه شماره ۲۰۱۴۰، فدایی (محمدتقی معین البکاء)، (۱۲۸۵). تب‌کردن حسنین. تهران:

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

نسخه شماره ۲۰۲۰۲. محمدباقر معین البکاء (ذیقعه ۱۲۹۲). خواب دیدن دختر مسلم و خبر

قتل مسلم. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

نسخه شماره ۲۰۲۱۰. فدایی (محمدتقی معین البکاء)، دره/الصدف. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز

اسناد مجلس شورای اسلامی.

نسخه شماره ۲۰۲۲۰. عبدالوهاب (۱۲۸۵). دیر عزیز و شیرین. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز

اسناد مجلس شورای اسلامی.

نسخه شماره ۲۰۲۵۲. محمدباقر معین البکاء (ذی حجه ۱۲۸۹). شهادت امام حسین (علیه‌السلام)

(با تفصیلات شیطان و آب خواستن حضرت و بیرون پریدن علی‌اصغر از گاه‌واره و گل

فرستادن فاطمه صغرا و درویش و موسا و حکایت نصرانی و قیس و وزیر). تهران:

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

نسخه شماره ۲۰۲۸۱. شیرازی، محمدتقی (۱۰ ذی حجه ۱۲۶۷). شهادت عباس. تهران: کتابخانه

و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

نسخه شماره ۲۰۳۳۹. محمدباقر معین البکاء ثانی (سه‌شنبه ۲ شوال تخافوی ثیل، سال ۱۲۹۰).

ظَهْرِي (با عروسی کردن پسر ظهري و مهمانی کردن حضرت سید سجاد (علیه‌السلام) با اهل

بیت (علیهم‌السلام) و مسلمان شدن جمله یهودیان از معجزه حضرت فاطمه زهرا

(سلام‌الله‌علیها)). تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

نسخه شماره ۲۰۴۴۵. (یکشنبه ۱۶ رمضان ۱۳۰۰ در کامرانیه). مسلمان شدن شیخ شامی به دست حضرت سیدان جدش با خالد ابن زید، صیاد و آهو. تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

نسخه شماره ۲۰۴۵۲. محمدباقر معین البکاء (چهارشنبه ۱۱ ربیع الاول ۱۲۹۴). نان پختن جناب فاطمه زهرا (سلام/الله علیها). تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. نسخه شماره ۲۰۴۹۹. فدایی (محمدتقی معین البکاء) (بی تا). وفات زینب (سلام/الله علیها). تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

References

- Adamiat, F. & Nategh, H. (1977). *Social and political thoughts and economic attentions of the episodemen of the Qajar era*. First Edition. Tehran: Publishers Agah. (In Persian)
- Ali Zadeh Birjandi, Z. (2020). *Factors Affecting the Selection of Lifestyle Patterns in the Qajar: Two scientific quarters, (2)*, Studies of Humanities and Cultural Studies.
- Ameli Rezai, M. (2010). *Traveling to the flower* Garlic of the place of women in the prosecution of the Qajar period (In Persian).
- Anayat allah, SH. (2000). *Taziyeh va Taziyeh Hkani. Bolok Bashi (Scientific monitoring)*. Tehran: Thr office of cultural research (In Persian).
- CHelcovesky, P.G. (1988). *Nose and View in Iran*. Davod Hatami (translator). Tehran: Scientific and Cultural Publishing Publications (In Persian).
- Fister, M. (2020). *The theory of drama analysis*. Nasrolah Zadeh, M (translator). Fourth printing. Tehran: Mino Kharad.
- Hejazi, B. (2009). *History of ladies* (Study of Iranian Female in Qajar). Tehran: Ghaside sora
- Kouchek Zadeh, R. (2006). *Dram and Community*. First Edition. Tehran: Soreh Mehr (In Persian).
- Kouchek Zadeh, R. (2010). *A descriptive list similar to the Qajar period*. Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase (In Persian).
- Mousavi Bejnordi, K. (2014). *The history of Iranian societies (Iran during the Qajarian period)*. (In Persian).
- Naibian, J. & Barzegar, S. (2014). *Rubbing Lifestyle in the Iranian of the Qajar*

vacuum during the Nasser: Quarterly journal of SOHKAN Tarikh.

- Najmi, N. (1985). *Nasser course history. First edition.* Tehran: Atar (In Persion).
- Sanasariyan, A. (2005). *Womens Rights movement in Iran (Rule, decline and suppression from 1280 to revolution 57).* Ahmadi Khorasani, N (translator). Tehran: Aghtaran (In Persion).
- Sarami, GH. (2009). *From the color of the flower to the suffering of (Shape of Shahnameh Stories).* Tehran: Scientific and Cultural Publishing Publications (In Persian).
- Zanjani, H. & Hosen, Zaveh F. (2020). *Design of sociological community analysis in Persian folk stories of Qajar: Womans Psychological Social Studies.*
- Zolfaghari, H. (2015). *Folk beliefs of the people of Iran. First Edition.* Tehran: Spring publishing (in Persian).

Manuscripts

- Abdol Vahab, (1868). Dear and SHirens Home. Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase, (20220) (In Persion).
- Fadaii, m.T. (?). Dinner Zeinab. Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase, (20449) (In Persion).
- Fadaii, M.T. (?). Dorra toll Sadaf . Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase, (20210) (In Persion).
- Fadaii, M.T. (1868). To have a fever Hasanin. Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase,(20140) (In Persion).
- Moenolboka, M.B. (1872). Murderous Hossen. Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase, (20252) (In Persion).
- Moenolboka, M.B. (1875). Sleeping the Muslim girl and the murder of the murder. Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase,(20202) (In Persion).
- Moenolboka, M.B. (1877). Bake Bread Fatemeh Zahra. Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase, (20452) (In Persion).
- Moenolbokae Sani, M.B. (1873). Zohare. Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase, (20339) (In Persion).
- NO name, (1882). Sayyad and Ahou. Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase, (20445) (In Persion).
- Sherazi, M.T. (1850). Murderous Abbas. Tehran: Library, Museum and center for house of house of Horolase, (20281) (In Persion).

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی